

I sinif şagirdlərinin pedaqoji adaptasiya nəzəriyyəsinin əsas müddələri: məktəbə adaptasiya və dezadaptasiya məsələsi

Aynur Firuz qızı Əlimuradova

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu*

E-mail: asil_zade@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6444-8419>

Rəyçilər: psixol.ü.e.d., prof. R.İ. Əliyev,
p.ü.e.d., prof. H.H. Əhmədov

Açar sözlər: adaptasiya, təlim, məktəbə hazırlıq, psixoloji hazırlıq, ailə, şəxsiyyət, psixologiya

Ключевые слова: адаптация, тренинг, подготовка к школе, психологическая подготовка, семья, личность, психология

Key words: adaptation, training, preparation to school, the psychological preparation, family, identification, psychology

Psixoloji adaptasiya, uşağın həqiqi təhsilə hazırlıq səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Aydındır ki, yetərli inkişaf etmiş intellektual səviyyəsinə malik olmayan, yaddaşı zəif olan, təhsil zamanı mühüm olan bilaxtiyar diqqəti, iradəsi və digər keyfiyyətləri aşağı səviyyəli olan uşaq, adaptasiya prosesində böyük çətinliklərlə üzləşəcək. Çətinlik ondadır ki, təlimin başlanması, uşağın əsas fəaliyyət növünü dəyişir, lakin yeni fəaliyyət növü, təhsil fəaliyyəti də dərhal yaranmır. Məktəb təhsilini təhsil fəaliyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz.

Tədris ilinin əvvəlində, adaptasiyanın ilk mərhələlərində, idrak və təhsil ilə əlaqəli motivlər az əhəmiyyətə malikdir və təhsilin və iradənin idrak motivasiyası isə hələ kifayət qədər inkişaf etməyib, onlar tədrisən təhsil fəaliyyətinin özündə formalaşır. V.V. Davydov sübut etdi ki, təhsil fəaliyyəti, özündə sosial da daxil olmaqla bir çox cəhətləri cəmləşdirir, bu o deməkdir ki, uşağın məktəbə adaptasiya mexanizmləri də çox obrazlı aspektlərə malikdir (4, s. 103).

Adaptasiya prosesi, nə az, nə çox 2-3 həftədən ilk yarım ilə qədər davam edir, bundan sonra uşağın məktəbə hazırlıq dərəcəsi barədə danışmaq olar. Uğurlu adaptasiyanın vacib göstəricilərindən biri, şagirdlərin təlim prosesindən məmnun qalmasıdır. Məktəb həyatına uğurlu daxil olmanın, şagirdin öz mövqeyini mənimsəməsinin əlamətləri aşağıdakı göstəricilərdir: uşaq dərslər çalışmaq sevir, o, öz müəlliminə sevgi və hörmətlə yanaşır, verilmiş tapşırıqları maraqla yerinə yetirir, öz nəticələrini müəyyən olunmuş nümunəyə yaxınlaşdırmağa çalışır, öz üzərində olan tələbləri azaltmır. Sonuncu, birgə fəaliyyətin iştirakçıları kimi tədqiqatlara, şagirdlərə və müəllimlərə müsbət münasibətin dəstəklənməsi, uşaqda uyğun davranış motivləri və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin olması mənasını verir (6, s. 59).

Uğurlu adaptasiyanın digər bir göstəricisi, digər şagirdlər ilə, xüsusən də öz sinif yoldaşları ilə fəal ünsiyyətin qurulmasıdır. Uşaqlar yeni dostlar və tanışlar qazanıbsa, dərstdən kənar vaxtda görüşür və ya zəngləşirsə, məktəb işlərini müzakirə edərsə, təəssüratları ilə bölüşürlərsə bu, çox yaxşı göstəricidir.

Təlim prosesində adaptasiya müddətini bir o qədər də uğurla başa vurmayan uşaq qrupları seçilir. Yeni sosial vəziyyətin bəzi məqamlarının yad və ya mənimsənilməsinin mümkünsüz olduğu ortaya çıxır. Bir çoxları üçün “büdrəyən blok” həqiqi təhsil fəaliyyətinə çevrilir. Uğursuzluq kompleksi inkişaf edir ki, bu da öz növbəsində inamsızlıq, əminsizlik, məyusluq, təh-

silə olan marağın itməsi və bəzən də idrak fəaliyyətinin itməsinə səbəb olur. Əminsizlik aqressivliyə səbəb olur, uşaqlarda onları belə vəziyyətə salanlara, uğursuzluğa uğradanlara və öz dəstəyindən məhrum edənlərə qarşı qəzəb yaranır. Bəzi uşaqlarda münasibətlərdə uğursuzluq yaşanır, öz yaşdıları, müəllimləri ilə ünsiyyətdə çətinlik çəkirlər. Ünsiyyətdəki xroniki uğursuzluq özünü müdafiə etmə ehtiyacına səbəb olur, uşaq özünə qapanır, daxilən başqalarından üz döndərir (8, s. 159).

Bu uşaqlar, disadaptasiya olmuş məktəblilərdir. Onların bəzilərində disadaptasiya şəxsi rifahı təhdid edən formalara çevrilir, digərlərində daha yumşaq, hamarlanmış xüsusiyyətlər olur.

Elə uşaqlar var ki, yeni şərtlərə çətinliklə öyrəşirlər. Bəzən adaptasiya prosesi təhsilin ilk ili boyunca uzana bilər, bu zaman isə uğurlu adaptasiya əlamətləri öz yerini disadaptasiya əlamətlərinə verir. Məktəbdə və evdə təhsil prosesinin bacarıqlı təşkili ilə bütün çətinliklərə son vermək mümkündür.

Q.M. Çutkina, uşaqların məktəbə uyğunlaşmasının üç səviyyəsini müəyyənləşdirir (7, s. 201).

— Yüksək adaptasiya səviyyəsi: Birinci sinif şagirdi məktəbə müsbət münasibət bəsləyir, tələbləri adekvat qəbul edir, təlim materialını öyrənmək onun üçün asandır, proqram materialını dərindən və tam mənimsəyir, mürəkkəb vəzifələri həll edir, müəllimin təlimatlarını, izahatlarını həvəslə və diqqətlə dinləyir, müstəqil təhsil işinə böyük maraq göstərir, bütün dərslərə hazırlaşır, ictimai tapşırıqları həvəslə və vicdanla yerinə yetirir və sinifdə yaxşı mövqe tutur.

— Orta adaptasiya səviyyəsi: Birinci sinif şagirdi məktəbə müsbət münasibət bəsləyir, məktəb onda mənfi emosiyalara səbəb olmur, müəllim materialı ətraflı və aydın təqdim etdikdə tədris materialını başa düşür, təhsil proqramlarının əsas məzmununu öyrənir, tipik problemləri müstəqil həll edir, verilən tapşırıqları, təlimatları yerinə yetirərkən diqqətli olur, lakin bunları nəzarəti altında edir, onun üçün maraqlı bir iş olduqda ancaq diqqətini cəmləyir, dərslərə hazırlaşır və demək olar ki, həmişə ev tapşırığını yerinə yetirir, ictimai tapşırıqları vicdanla yerinə yetirir, bir çox sinif yoldaşları ilə dostluq edir.

— Aşağı adaptasiya səviyyəsi: Birinci sinif şagirdi məktəbə qarşı mənfi və ya laqeyd münasibət göstərir, xəstə olmasından tez-tez şikayət edir, depressiv əhval-ruhiyyəyə onda üstünlük təşkil edir, intizam pozuntuları müşayiət edilir, müəllimin izah etdiyi materialı hissə-hissə öyrənir, bu tələbə ilə müstəqil iş çətindir, müstəqil təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən maraq göstərmir, dərslərə müntəzəm hazırlaşmır, müəllim və valideynlərin onu davamlı izləməsinə, sistemik xatırlatmalar və motivasiyaya ehtiyac duyulur, uzadılmış istirahət fasilələri zamanı iş qabiliyyətini qoruyur, yeni materialı anlamaq və problemləri modelə uyğun həll etmək üçün müəllimlərdən və valideynlərdən əhəmiyyətli kömək tələb edir, sosial tapşırıqları nəzarət altında həyata keçirir, çox istəksiz, passivdir, yaxın dostu yoxdur, sinif yoldaşlarının adlarını və soyadlarının yalnız bir qismini bilir.

Birinci qrup uşaqlar (% 56) məktəbə tədrisin ilk iki ayında, yəni ən kəskin fizioloji adaptasiyanın baş verdiyi dövrdə uyğunlaşirlar. Bu uşaqlar kollektivə tez qoşulur, məktəbə alışır, dostlar qazanır, demək olar ki, həmişə yaxşı əhval-ruhiyyəyə sahibdirlər və vicdanla və gərginlik olmadan müəllimin bütün tələblərini yerinə yetirirlər. Bəzən onlar ya uşaqlarla təmasda, ya da bir müəllimlə münasibətdə çətinlik çəkirlər, çünki onlar üçün bütün davranış qaydalarına riayət etmək hələ də çətindir. Ancaq oktyabr ayının sonuna qədər bu uşaqların çətinlikləri aradan qalxır, münasibətlər normallaşır, uşaq yeni şagird statusunu tam mənimsəyir.

İkinci qrupun (30%) adaptasiya dövrü daha uzun çəkir, onların davranışlarının məktəbin tələblərinə uyğun gəlməməsi dövrü uzanır, uşaqlar təlim vəziyyətini, müəllim və sinif yoldaşları ilə ünsiyyəti qəbul edə bilmirlər. Bir qayda olaraq, bu cür uşaqlar tədris proqramını mənimsəməkdə də çətinlik çəkirlər. Yalnız ilin birinci yarısının sonunda bu uşaqların reaksiya-

ları məktəbin tələblərinə uyğunlaşmış olur.

Üçüncü qrup (% 14) uşaqlarda psixoloji adaptasiya əhəmiyyətli çətinliklərlə əlaqəlidir. Onlarda mənfi davranış formaları, duyğuların kəskin təzahürü nəzərə çarpır.

Aydındır ki, sosial-psixoloji adaptasiya, məktəbdə təlimin başlanğıc mərhələsində təhsil fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini müəyyənləşdirən amillərdən biridir və eyni zamanda şagird üçün yeni olan sosial şəraitdə onun optimal rahatlıq səviyyəsini təmin edir.

Ən faydalı amillərdən biri kimi ailədə düzgün tərbiyə metodlarının olması, münaqişə vəziyyətlərinin olmaması, həmyaşıdları arasında əlverişli mövqenin olması çıxışdır.

Cədvəl 1.

Yüksək səviyyədə adaptasiyaya səbəb olan amillər (Q.M. Çutkinaya görə)

Sosial mikro mühitin əlverişli amilləri	Cari amil üzrə adaptasiya səviyyəsi yüksək olan uşaq qrupunu təsnif edən nümunə faizi
Həmyaşıl qrupunda öz mövqeyi barədə yetərli qədər məlumatlı olmaq	97.8 %
Ailədə düzgün tərbiyə metodları	95.3 %
Ailədə münaqişəli vəziyyətin olmaması	94.4 %
1-ci sinfə daxil olana kimi qrupda uşağın əlverişli mövqə	86.9 %
Məktəbdə təhsil almaq üzrə funksional hazırlıq	85.8 %
Tam ailə	77.6 %
Yetkinlərlə ünsiyyətdə məmnunluq	74.3 %
1-ci sinif müəlliminin uşaqlara qarşı müsbət münasibəti	59.8 %

Yuxarıda verilən cədvəldən də görüldüyü kimi uşağın adaptasiya prosesində ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil, uşağın ailə həyatının özəllikləri, uşağa qarşı xüsusi münasibət, valideynin davranış tərz, ailədə aktual iqlimin olmasıdır (10, s. 148)

Cədvəl 2.

Uşağın məktəbə adaptasiya səviyyələri

Adaptasiya	Təsvir
Uyğunlaşma	Mükəmməl, yaxşı, qənaətbəxş akademik göstəricilərə və adekvat özdəyəmə malik və inkişaf etmiş yüksək motivasiya və iradə səviyyəsinə malik uşaqlar.
Orta	Mükəmməl, yaxşı və qənaətbəxş akademik göstəriciyə, özdəyəmə malik, inkişaf etmiş yüksək iradəyə, lakin aşağı səviyyəli motivasiyaya (məktəbə laqeyd münasibət) malik uşaqlar.
Aşağı	Xaricən formalaşmış akademik göstəriciyə, yaxşı və əla fəaliyyətə rağmen məktəbə maraqsızlıq, öz davranışının tənzimlənməsi səviyyəsinin qeyri-kafi olması (özbaşınalıq), öz Mən-indən razı olmamaqla əlaqəli yüksək həyəcan, qeyri-adekvat özdəyəmə, başqaları ilə ünsiyyətdə çətinliklər.
Qeyri-uyğunlaşma	Qeyri-adekvat özdəyəmə, qənaətbəxş və qeyri-qənaətbəxş qiymətlərdə həvəssizlik və çox aşağı səviyyəli iradə ilə müşayiət olunan açıq şəkildə məktəbə qeyri-uyğunlaşmanın əlamətlərini büruzə verən uşaqlar.

Nəzərə çatdırmalıyıq ki, məktəbə qeyri-uyğunlaşma (disadaptasiya) anlayışı, oliqofreniya, kobud üzvi pozuntular, fiziki pozğunluqlar və s. səbəbindən təhsil fəaliyyətinin pozulmasına şamil edilmir.

Uşağın məktəbə uyğunlaşmasının qeyri-adekvat mexanizmləri, disadaptasiyaya gətirib çıxarır və “qeyri-məqbul qapalı dairə” prinsipinə uyğun inkişaf edir. Onların formalaşması, bir tərəfdən davamlı psixotravmatik vəziyyət və digər tərəfdən uşağın fərdi inkişafında yeni şərtlərə adekvat davranış və fəaliyyət mexanizmlərini inkişaf etdirməyə imkan verməyən çatışmazlıqlar əsasında baş verir. Onlar bir dəfə yaranmaqla, insanın zehni və somatik pozğunluqlarını daha da gərginləşdirir, daha da böyük disadaptasiyaya və sonradan inkişafdan qalmalara səbəb olurlar.

Kiçik yaşlı şagirdləri müşahidə etmək, onların məktəbə adaptasiyasında çətinlik çəkdikləri əsas sahələri müəyyənləşdirməyə imkan verir:¹

— müəllimin konkret mövqeyinin, onun peşəkar rolunun uşaqlar tərəfindən başa düşülməməsi;

— ünsiyyət və digər uşaqlar ilə qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətinin yetərli olmaması;

— uşağın özünə, öz imkan və bacarıqlarına, öz fəaliyyətinə və onun nəticələrinə olan yanlış münasibəti.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, təhsil fəaliyyətlərinin mənimsənilməsində yaranan məktəb materiallarının mənimsənilməməsinə gətirib çıxara bilər, bunun isə əsas amilləri aşağıdakılardır (11, s. 285)

1. Uşağın məktəbə hazırlanmasında çatışmazlıqlar, sosial və psixoloji baxımsızlıq (İ.V. Dubrovina, E.E. Kravtsova, A.S. Belkin və b.).

2. Uşağın somatik zəifliyi (E.K. Qluşkova, N.M. Popova və b.).

3. Müəyyən zehni funksiyaların və idrak proseslərinin formalaşmasında pozuntular (L. Zdunkeviç, V.İ. Lubovski və b.).

4. Məktəb bacarıqlarının formalaşmasında pozuntular (disleksiya, disqrafiya və s. (T.B. Filiçeva və b.).

5. Hərəkəti pozuntular (N.T. Lebedeva və b.).

6. Emosional pozuntular (A.İ. Zaxarov, Y. Strelyats və b.).

Məqalənin aktuallığı. “Covid 19” pandemiyası şəraitində tədqiqatın aparılması I sinif şagirdlərinin pedaqoji adaptasiya prosesinin tədqiqi məsələləri olduqca aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. I sinif şagirdlərinin pedaqoji adaptasiya nəzəriyyəsinin əsas müddəaları müfəssəl şəkildə tədqiq edilmiş, tədqiqata dair müxtəlif mənbələrin analizi aparılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məktəbə psixoloji hazırlıq problemi üzrə psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın öyrənilməsi, iki qlobal yanaşmanı, nəzəri-təsviri və empirik yanaşmaları ayırd etməyə imkan verdi. Onlar arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci istiqamətə aid etdiyimiz əsərlərdə psixoloji hazırlıq əsasən təsvir obyektini kimi çıxış edir. İkinci istiqamətə aid əsərlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda məktəbə psixoloji hazırlıq, empirik psixoloji tədqiqat obyektini kimi çıxış edir.

¹ Акимова П.Л. Преодоление тяжелых форм адаптации детей к школе / Подготовка детей к школе: Паучно-методические рекомендации для студентов факультета педагогики и психологии. - ОГПУ, 1996.

Ədəbiyyat

1. Bağırlı L.Ş. Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. Bakı: Nərgiz, 2003, 116 s.
2. Əliyev R.İ. Uşağın məktəbə hazırlanmasının sosial-psixoloji əsasları // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2005, № 3.
3. Александровская Э.М. Критерии социально-психологической адаптации детей к школе. Проблемы адаптации в гигиене детей и подростков / Под ред. Г.Н. Сердюковой, СМ. Громбаха.- М., 1983.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1991.
6. Гонеев А.Д. Основы коррекционной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А.Д. Гонеев, Н.И.Лифинцева, П.В.Ялпаева; Под ред. В.А.Сластенина. М., 2004.
7. Горбунов Н.П. Функциональное состояние школьников в процессе адаптации к учебной деятельности // Педагогика, 2003, № 8.
8. Давыдов В.В., Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Младший школьник как субъект учебной деятельности // Вопросы психологии, 1992, № 3-4.
9. Зеленова М.Е. Адаптация детей к начальной школе: особенности психического состояния и поведения первоклассников в зависимости от типа педагогического взаимодействия их учителей / Психологическая наука и образование, 2000, № 1.
10. Лазарева Л.А. Психологические аспекты успешного обучения учащихся школы первой ступени образования // Завуч начальной школы, 2001, № 6.
11. Нежнова Т.А. Динамика «внутренней позиции» при переходе от дошкольного к младшему школьному возрасту // Вестник Московского университета. Сер.14. Психология, 1988, № 1.
12. Цылев В.Р. О проблеме психологической адаптации школьников /// Психологическая наука и образование, 1998, № 3-4.

А .Ф. Алимурдова

Основные положения теории педагогической адаптации первоклассников: проблема адаптации и дезадаптации к школе

Резюме

Движущей силой процесса адаптации является резкое изменение условий жизни или привычной среды, вызывающее несоответствие между внешними социальными условиями и внутренними отношениями. Рассматривая в статье проблему адаптации, нельзя оставлять без внимания вопрос подготовки к школе и школьного обучения. Несомненно, адаптация детей к школе тесно связана с концепцией психологической подготовки на ранних этапах обучения. Чем лучше ребенок подготовлен к школе, тем легче ему будет адаптироваться ко всем изменениям и возможным трудностям, связанным с началом обучения, и ребенок легко с ними справится.

A.F. Alimuradova**The main provisions of the theory of pedagogical adaptation of first-graders: the problem of adaptation and maladaptation to school****Summary**

The driving force of the adaptation process is a sharp change in living conditions or habitual environment that causes a mismatch between external social conditions and internal relations. When considering the problem of adaptation in the article, the issue of preparation for school and school education should not be neglected. Undoubtedly, the adaptation of children to school is closely linked with the concept of psychological preparation in the early stages of education. The better a child prepares for school, the easier it will be for him to adapt to all the changes and possible difficulties associated with the start of education, and the child will easily cope with them.

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2021